

अंतरंग

विंदा करंदीकर यांच्या कवितेतील सामाजिकता / डॉ. शोभा नाईक	३
'ब-बळीचा' : प्रयोगशीलता व भाषिक विशेष / प्रा. डॉ. संजय पाटील	१४
'नागीण' मधील स्त्रीरूपे / तेजस चव्हाण	२४
आदिवासी साहित्य संकल्पना / डॉ. कैलास महाले	४०
✓ स्त्रीवाद व स्त्रीवादी समीक्षा पद्धती / प्रा. अमोल पुंडलिक चांदेकर	४७ ✓
'ज्ञानोदय'चे सामाजिक कार्य / प्रा. अविनाश भोरे	५२
सत्यशोधक जल्साकार रामचंद्र घाडगे / गजानन बाबासाहेब 'भिंगारदिवे	५९
शिखर शिंगणापूर शिवभक्त	
बळीराजा : एक सांस्कृतिक अनुबंध / श्री. सिद्धमल्लय्या गुरुमुर्ती हिरेमठ	६९
शिविमवृत्त : निबंध आणि कथा लेखन स्पर्धा	७५
आवाहन	७९

सूचना : पत्रिकेत प्रसिद्ध होणाऱ्या लेखांच्या मतांशी संपादक मंडळ वा शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ सहमत असतीलच, असे नाही.

स्त्रीवाद व स्त्रीवादी समीक्षा पद्धती

प्रा. अमोल पुङ्लिक चांदेकर

सहाय्यक प्राध्यापक, यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, इस्लामपूर.

ता. वाळवा, जि. सांगली

प्रस्थापित समाजव्यवस्था ही पुरुषप्रधान असून स्त्रीकडे केवळ वस्तुमूल्यात्मक दृष्टीकोनातून पाहिले जाते. मानवी समूहाच्या ५०% हिस्सा व्यापून असलेला स्त्रीवर्ग या पुरुषी केंद्रस्थानी व्यवस्थेत डडपून गेला असून त्यांचा स्वतःचा कंठ हरवलेला आहे. त्यांच्या नैसर्गिक विकासाच्या कोणत्याही संधीपासून त्याला सदैव दूर ठेवण्यात आले, असा आरोप करत स्त्रीवाद स्वतःचे स्वतंत्र निशाण रोवते. स्त्रीला शतकानुशतकापासूनच्या सर्व पातळीवरील दास्यातून मुक्त होता यावे व मोकळा श्वास तिला घेत तिला स्वतःचे जीवन जगता यावे यासाठी प्रचलित समाजव्यवस्थेतील धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय, बौद्धिक, भाषिक अशा सर्वच व्यवस्था या स्त्रीचे शोषणच करीत आहेत. स्त्रीला आपले शोषण दमन होत अहे हेच मुळात लक्षात येणार नाही. अशा पद्धतीने हे शोषण चालते. या शोषण व्यवस्थेवरचा बुरखा काढून टाकण्यासाठी स्त्रीवादाने संकल्प केला. यासाठी स्त्रियांच्या चळवळी नेटाने पुढे आल्या.

स्त्रीवादाची व्याप्ती

डॉ. विद्युत भागवत यांनी स्त्रीवादाची व्याप्ती पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केली आहे. “खासगी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय पातळीवर होणाऱ्या स्त्रियांच्या डडपणुकीबद्दल जाणीव करणे/होणे आणि त्याचबरोबर या डडपणुकी विरोधी झगडण्याची तयारी असणे म्हणजे स्त्रीवादाचा अंगीकार करणे होय.” खाजगी, सामाजिक, आर्थिक, बैकीय या सर्व पातळ्यावर असणाऱ्या पुरुषप्रधानतेला शह देऊन संरचनात्मक बदलासाठी पाऊले उचलणे या सामाजिक संरचनाची स्त्रीवादी मतानुसार नवी करणे तसेच खन्या अथवा लोकन्शाही विकेंद्रीकरण ही तत्वे राबविण्याचा आणि तसे संस्कार करण्याचा अविरत प्रयत्न करणे अशा अनेक गोष्टी स्त्रीवादात अभिप्रेत आहेत.

स्त्रीवादी समीक्षा वाटचाल

स्त्रीवादी समीक्षा गेल्या ३० वर्षांत फार झापाट्याने आकार घेऊ लागली आहे. स्त्रीमुक्ती चळवळीचे माध्यम म्हणून स्त्रियांनी वाढमय निर्मिती करावी. तसेच स्त्री साहित्याचे विश्लेषण पुरुषसत्ताक मूल्यदृष्टीतून न करता स्त्री केंद्री दृष्टीतून व्हावे ही समीक्षेची भूमिका आहे. शो वाल्टर यांनी समीक्षकांचे फेमिनाईन क्रिटीक व गायनोक्रिटीक अशा दोन विभागात विभागणी केलेली आहे.

फेमिनाईन क्रिटीक

पुरुषानुगामी साहित्याचे स्त्रीवादी वाचन ही या समीक्षकांची भूमिका आहे. मराठीत रा. ग. जाधव यांनी अभिजित महाकाव्यातील स्त्री पुरुषसंबंधीचे आकलन पारंपरिक पुरुषक्रेंद्री दृष्टीतून न करता स्त्रीक्रेंद्री दृष्टीतून करण्याची भूमिका विशद केली आहे. ती एका अर्थाते फेमिनाईन क्रिटीकचाच भाग आहे. कुंतीच्या भूमिकेतून कर्णाच्या प्रतिमेचे आकलन या स्त्रीत्वाच्या बळी घेणाऱ्या व्यक्तीरिखा ठरतात. पुरुषप्रधानतेच्या प्रभावातून स्त्रियांच्या दास्याचे उदात्तीकरण करणाऱ्या कथा-मिथांची नवी मीमांसा या समीक्षेत अभिप्रेत आहे. साहित्याच्या इतिहासात स्त्रियांचे साहित्य दुर्लक्षिले गेले. त्याचे पुनर्वाचन करून त्याच्या साहित्यातील स्त्रीक्रेंद्री आशयाची पुनर्मांडणी करणे हे फेमिनाईन क्रिटीकचे घ्येय ठरते.

गायनोक्रिटीक

स्त्री साहित्याचे स्त्रीक्रेंद्री आकलन करणारी नवीन भूमिका घेऊन स्त्रियांच्या वाह्याचे वर्णन विश्लेषण व मूल्यमापन करणारी समीक्षा या प्रकारात मोडते. गायनोक्रिटीसिङ्नमध्ये स्त्रीत्वाच्या सर्जकतेला प्राधान्य दिले जाते. स्त्रीचे खास स्त्रीविशिष्ट अनुभव विश्वाला 'वाईल्ड झोन' असे संबोधतो. ऋतुप्राप्ती, गर्भधारण, बाळंतपण, अपत्य संगोपन हे खास स्त्री विशिष्ट जैवीक अनुभव आहेत. तसेच संप्रेशन प्रक्रियेतही स्त्रीविशिष्टता आढळून येते. त्यामुळे स्त्रियांच्या साहित्यातील विषयसुत्रे त्यांनी निवडलेले साहित्यप्रकार त्यांची कथनशैली द्वयर्थी शब्द, स्वप्ने, फॅटशी, इत्यादीचा विचार या समीक्षेत केला जातो.

एलेन शोवॉल्टरची भूमिका

एलेन शोवॉल्टरने स्त्रीवादी समीक्षेची तात्वीक मांडणी करून समीक्षेतील विविध विचारांचे व्यवस्थापन केलेले आहे. पुरुषी अनुभवावर आधारलेल्या पारंपरिक समीक्षेला शोवॉल्टरने 'ॲंड्रोसेट्रीक' असे नाव दिले आणि स्त्रियांच्या अनुभवावर आधारलेल्या समीक्षेला 'गायनोसेट्रीक' असे नाव दिले. शोवॉल्टरने स्त्रीवादी समीक्षेची जीवशास्त्रीय, भाषाशास्त्रीय, मानसशास्त्रीय आणि सांस्कृतिक अशी चार अंगे मानली आहेत. स्त्रीच्या शरीरविशिष्ट अनुभवांची चिकित्सा जीवशास्त्रीय दृष्टीकोनातून केली जाते. स्त्रीविशिष्ट भाषेचा आणि शैलीचा आविष्कार भाषाशास्त्रीय दृष्टीकोनातून तपासता येतो. पुरुषांची भाषा वेगळी तर स्त्रियांची भाषा वेगळी असते. पुरुषांची अनुभव घेण्यांची पद्धत ही बहिक्रेंद्री व आक्रमक असते. याउलट स्त्रियांची अनुभव घेण्याची पद्धती आत्मक्रेंद्री व सर्वस्पर्शी असते. त्यामुळे स्त्रियांचा भाषिक आविष्कार वेगळा ठरतो. स्त्रीची मानसिक जडणघडण ही पुरुषांच्या जडणघडणीपेक्षा वेगळी असते.

शोवॉल्टरने जीवशास्त्रीय भाषाशास्त्रीय व मानसशास्त्रीयदृष्ट्या स्त्रीचे अनुभव वेगळे असल्याने या अनुभवांचे विश्लेषण करणाऱ्या समीक्षेला 'गायनोसेट्रीक' असे नाव दिले आहे. स्त्रीवादी समीक्षेतील चौथे अंग सांस्कृतिक अंग म्हणून मानले जाते. या एकारच्या अनुभवात पुरुषसत्ताक समाजरचनेमध्ये तिला जी स्थिती प्राप्त होईल ती स्वीकारून त्याच्याशी समायोजन करावे लागते.

स्त्रीवादी समीक्षेची गृहितके

पाश्चात्य स्त्रीवादी समीक्षेतील विविध प्रवाहांचा सांगोपांग आढावा घेऊन डॉ. अश्विनी घोंगडे यांनी स्त्रीवादी समीक्षेची प्रमुख गृहितके मांडली आहेत. ती एकत्रितपणे लक्षात घेतल्यास स्त्रीवादी समीक्षेची एक भूमिका सम्यकपणे मांडता येईल.

१. पुरुषनिरपेक्ष दृष्टीकोनातून स्त्री स्वभावाकडे पाहण्यात यावे - त्यामुळे फ्राईड चंचलता अथवा अस्थिरता ही स्त्री स्वभावाची जी उणीव दाखवितो तोच स्त्री शक्तीचा एक मोठा स्त्रोत ठरू शकतो.

२. स्त्रियांच्या साहित्यातील लेखनपद्धतीचा लिंगाधारीत डावपेचाशी संबंध असतो. याची जाणीव ठेवून स्त्रियांच्या साहित्याच्या स्वतंत्रपणे विचार करणे गरजेचे आहे. या पूर्वीच्या काळात स्त्रियांनी जी साहित्य निर्मिती केली ती पुरुषसत्ताक संस्कृतीच्या चौकटीत राहून केलेली आहे. या चौकटीत स्त्रियांनी आपला आविष्कार व आशय बसविला आहे. या पाश्वर्भूमीवर पुरुषांच्या वाढमयीन परंपरेला ज्ञात नसलेले स्त्रीविशिष्ट अनुभव विश्व (विणकाम, भरतकाम, स्वयंपाक, कलाकुन्सार, मासिकपाळी, प्रसुती, अपत्यसंगोपन इत्यादी) आणि या अनुभव विश्वाशी संबंधित स्त्री विशिष्ट भाषेचा वापर याला स्त्रीवादी समीक्षेत महत्व दिले गेले.

३. वाढमयेतिहासात स्त्रियांचा अर्धा वाटा असून देखील त्यांना अनुलेखाने मारण्यात आले आहे. पुरुषी मानकाचा वापर करून स्त्रियांच्या साहित्याला दुव्यम स्थान दिले गेले आहे. पितृसत्ताक पद्धतीतीत या पुरुषी राजकारणाला शह देण्यासाठी विस्मृतीतील लेखिकेचा पुनःशोध हे स्त्रीवादी समीक्षेचे एक ध्येय आहे.

४. पुरुषांनी तयार केलेल्या सौंदर्यशास्त्र व समीक्षेच्या निकषांच्या आधारे स्त्रियांच्या साहित्यांचे मूल्यमापन करण्याएवजी स्त्रीवादी समीक्षा व स्वतंत्र सौंदर्यशास्त्र व समीक्षेचे निकष निर्माण करण्यावर भर देते. ही समीक्षा पारंपरिक समीक्षेप्रमाणे तात्वीक भूमिकेकडून जाते.

ही समीक्षा एका अर्थने पुरातत्त्वशास्त्रासारखी आहे. कारण या समीक्षेतून स्त्रियांच्या भूतकाळाचा शोध घेतला जातो.

५. लिंगसापेक्षवाचन हा स्त्रीवादी समीक्षेचा पायाभूत सिद्धांत आहे. पुरुषांचे

प्रभुत्व आणि स्त्रियांचा मुकेपणा याचे स्त्रीकेंद्री आकलन अशा वाचनात अपेक्षित असते. प्रचलित साहित्यातील संकेत, परंपरा, मूल्यकल्पना या पुरुषसत्ताक दृष्टीकोनातून निर्माण झालेल्या असल्याने त्या दृष्टीतून साहित्य वाचणे हे स्त्रीच्या अस्मिता शोधाच्या आड येईल, म्हणून स्त्रीवादी समीक्षा हे स्त्रियांच्या अनुभवाशी इमान राखून केलेले वाचन असते. स्त्रीवादी समीक्षा ही जीवनानुभववादी सौहादने साहित्यवाचन करीत असल्याने या प्रकारच्या समीक्षेमधून साहित्य आणि जीवन यातील संबंध दढ करण्यावर भर असतो.

स्त्रीवादी समीक्षेचे निराळेपण

पारंपरिक समीक्षेमधून स्त्रीवादी समीक्षेचे वेगळेपण कशात आहे हे लक्षात घेणे गरजेचे आहे. पारंपरिक समीक्षापद्धतीत पुरुषसत्ताक मूल्यदृष्टीतून आलेल्या निकषांचा प्रभाव असतो. त्यामुळे साहित्य ग्रंथित झालेल्या स्त्री प्रतिमांचे आकलनही परंपरागत मूल्यदृष्टीकोनातूनच केले जाते. याउलट स्त्रीकेंद्री वाचनात रूढीगत स्त्रियांच्या पारंपरिक प्रतिमांऐवजी निखळ स्त्रीत्वाच्या प्रतिमेच्या शोधाला महत्व असते. साहित्याच्या वाचनात हा मूलभूत भेद असल्याने स्त्रीकेंद्री समीक्षा ही एकूणाच स्त्रीत्वाच्या अस्मितेच्या शोधातलां एक महत्वपूर्ण टप्पा बनते.

व्यक्तीच्या परस्पर संबंधातील नाते शोधणाऱ्या सहसंबंधानिष्ठ भूमिकेतून स्त्रीवादी समीक्षा साहित्यगत अनुभवसृष्टीचे विश्लेषण करते. त्यामुळे 'स्त्रीवादी वाचन' आणि 'पुरुषकेंद्री वाचन' यात गुणात्मक भेद आहे. पुरुषप्रधान वाचन हे व्यक्तिनिष्ठ असते. सहसंबंधनिष्ठ नसते. पुरुषकेंद्री वाचनात साहित्याची संहिता आणि वाचकाची वाचनप्रक्रिया या दोहोत फरक आहे असे मानले जाते. त्यामुळे साहित्याचे संहितानिष्ठ विश्लेषण करण्यावर पारंपारिक पुरुषकेंद्री समीक्षा भर देते. याउलट स्त्रीकेंद्री समीक्षेत संहिता आणि तिचा वाचक या दोहोमध्ये जो सहसर्जक क्रियाव्यापार होतो. पुरुषवाचकदृष्टी अहंनिष्ठ असते. ती अनेक वावचकांच्या प्रतीसादांचे सांघाती मूल्य लक्षात घेत नाही. याउलट स्त्रीकेंद्री समीक्षा ही स्त्री समूहाची वाचनविषयक अभिज्ञता निर्माण करण्यावर भर देते. वाचकांचे सांघाती मूल्य लक्षात घेऊन वाह्यमयाचे मूल्यमापन करते. थोडक्यात स्त्रीवादी समीक्षा ही साहित्याची संहिता आणि वाचनव्यवहार याकडे वेगव्या दृष्टीने पाहते.

सारांश

स्त्रीवादी विचारसरणीतील स्त्रियांच्या आत्मसन्माची तत्त्वे लक्षात घेतल्यानंतर स्त्रियांना आपल्या साहित्यामधून पली, त्यागी, माता अशा चौकटीबद्ध व्यक्तिरेखा या रेखाटू नयेत. स्त्रीत्वाचा शोध घेणारी ही प्रतिमा ही चौकट झुगारल्याशिवाय काम

न करता येणार नाही. अशी वाढमयीन भूमिका स्त्रीवादी विचारसरणीत दडलेली म्हणून स्त्रियांचे कोणतेही लेखन हे स्त्रीवादी ठरणार नाही. स्त्रीत्वाचा शोध व पुरुषीमूल्य नाकारणारे साहित्य हेच स्त्रीवादी साहित्य ठरेल. केवळ स्त्रीविशिष्ट व मांडणे म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य नव्हे तर पुरुषसत्ताक चौकटीतून मुक्त होऊन त्याच्या अस्मितेचा अनुभव संघटित करणे हे घ्येय ठेवून लिहिलेले साहित्य गदी साहित्य ठरेल. म्हणून स्त्रीकेंद्री साहित्य आणि स्त्रीवादी साहित्य अशी त्याची किमान वर्गवारी करावी लागते. निखळ स्त्रीनिष्ठ अनुभव मांडणारे साहित्य केंद्री साहित्य म्हणून ओळखले जाते आणि स्त्री स्वातंत्र्याच्या राजकीय लढाईचा भाग म्हणून जे स्त्री साहित्य अवतरेल त्याला स्त्रीवादी साहित्य असे संबोधण्यात येथे स्त्रीत्व आणि स्त्री जातीयता असा भेद करणे इष्ट ठरेल. स्त्रीत्व ही जैविक आहे. त्यामुळे येणारी शारीरमानसिक अनुभवविशिष्टता स्त्रीत्वाचा अनुभव ओळखली जाते. मात्र लिंगवैशिष्ट्यानुसार स्त्रीत्वाचे सामाजिक, सांस्कृतिक त ठरविले जाते. येथे 'स्त्रीत्व' हे स्त्री जातीयता या संज्ञेने वापरायला हवे. स्त्री यता ही पितृसत्ताक मूल्य पद्धतीतून येणाऱ्या स्त्रीत्वाच्या लक्षणांचा संच म्हणून त घ्यावे लागते. हे लक्षात घेता 'स्त्रीकेंद्री समीक्षा' आणि 'स्त्रीवादी समीक्षा' या त्याच्या भूमिकेमध्ये अंतर पडते हे लक्षात येते.

८

घोंगडे अशिवनी : स्त्रीवादी समीक्षा स्वरूप आणि उपयोजन, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. १९९३.

पाटील गंगाधर, 'स्त्रीवादी साहित्य समीक्षा', अनुष्टुभ नियतकालिक, सप्टेंबर-ऑक्टो. १९९६.

शिंदे उषाताई स्त्रीवादी आकलन, कळवन अमृत प्रकाशन, प्र. आ. १९९५.

खोले विलास संपा. ताराबाई शिंदे लिखित स्त्री पुरुष तुलना, प्रतिभा प्रकाशन, पुणे

■ ■ ■